

ЛИТОВСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

Год 1989

БИБЛИОТЕКА
И. Вильяма

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1990

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY
OF THE LITHUANIAN ACADEMY OF SCIENCES

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1989

VILNIUS 1990

INSTITUT FÜR GESCHICHTE LITAUENS
DER LITAUISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1989

VILNIUS 1990

LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJA
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1989 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1990

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Vytautas Merkys (vyr. redaktorius), Alfonsas Eidintas, Vida Kniūraitė,
Vacys Milius, Leonas Mulevičius, Rita Strazdūnaitė (sekretorė), Tamara Bai-
rauskaitė, Adolfas Tautavičius, Irena Valikonytė, Regina Žepkaitė (vyr. re-
daktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
232600 Vilnius, T. Kosciuškos 30

Išleista pagal Lietuvos MA Lietuvos Istorijos instituto užsakymą

L 0503020908—045 Z—90
M 854(08)—90

© Lietuvos MA Lietuvos
Istorijos institutas, 1990

neatsisakyta ir po Liublino unijos⁵. Tie faktai leidžia kalbėti apie istorinę tradiciją, kurią mūsų mokslas visai pagrįstai turėtų atgavinti. Neturėtume aplenkti ir monarchų, valdžiusių po Liublino unijos, nes Lietuva juk išlaikė savo valstybingumą. Žinoma, nesikartojantiems vardams (pvz., Mindaugas, Gediminas, Algirdas, Steponas Batoras ir kt.) numeriai nedėtini. Nereikia jų ir antriems vardams, bet tolesnę numeraciją šitie antri vardai turėtų lemti (kaip sakyta, Vytautas Aleksandras lemia Aleksandrą II Jogailaitį). Iš to išeity tokia numeracija:

Jogaila Vladislovas
Vytautas Aleksandras
Žygimantas I Kęstutaitis
Kazimieras I Jogailaitis
Aleksandras II Jogailaitis
Žygimantas II Senasis
Žygimantas III Augustas
Žygimantas IV Vaza
Vladislovas II Vaza (Jogaila — Vladislovas I)
Jonas I Kazimieras
Jonas II Sobieskis
Augustas II (Augustas I — Žygimantas Augustas)
Stanislovas I Leščinskis
Augustas III
Stanislovas II Augustas.

Edvardas Gudavičius

APYDĖMĖ

Terminas *apydėmė* aptinkamas ir mitologijos, ir istorijos šaltiniuose. Dar šiame amžiuje jį dažnai vartojo ir buitėje. Dėl termino kilmės ir reikšmės vieningos nuomonės nėra. Mitologams *apydėmė* yra piktą dievybę — aitvaras, kaukas. Bene anksčiausiai ta reikšmė ji paminėta 1573 m. rankraštiniėje Volfenbiutelio postilėje¹.

Jonas Lasickis (Lasicijus) 1580 m. parašytame ir 1615 m. išleistame veikale apie pagoniškus dievus mini *Apidomę*: „mutati domicilij deu(s)“, „pakeistos gyvenvietės dievą“, ir čia pat paaiškina: „jei tik koks gyvulys atsiveda luošą gyvuliuką, žmonės tuojau keičiasi gyventi kitur“². Kadangi J. Lasickis ne pirmas ir ne vienin-

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Спб., 1848. Т. 3. С. 178: «Витолта, Швитрикгайла, Жикгимонта, Казимера, Александра, Жикгимонта второго и Жикгимонта третьего» (1574 m. Henriko Valua privilegija Žemaičiams).

¹ Lietuvių kalbos žodynas (toliau — LKŽ). V., 1968. T. 1. P. 202; Vėlius N. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. V., 1987. P. 246.

² Lasickis J. Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus. V., 1969. P. 20, 41. Vertimas iš lotynų kalbos: „buveinės pakeitimo dievas“ čia netikslus. Tai pastebėjo A. J. Greimas. Žr. Tautos atminties beiėškant: Apie dievus ir žmones. Vilnius—Chicago, 1990. P. 91, 108.

telis paminėjo deivę *Apydėmę*, nėra pagrindo įtarti jį apsirikus dėl lietuvių kalbos nemokėjimo³.

Remdamasis K. Jablonskio skelbtais dokumentais ir jų ištraukomis, J. Jurginis priėjo prie išvados, kad „XVI a. apidėme vadinama dirva, paversta sodybviete, kurioje yra stovėję namai ir prie jų buvęs daržas ir kiemas“. Jis aiškina, kaip sodybvietė virto deive. Steigdami ir plėsdami palivarkus, bajorai stengėsi prie jų prijungti įtręštas valstiečių žemes. Todėl dažnai kaitaliojo bernams duodamus *bandų* sklypus. Taip ėmė elgtis ir su ūkininkų sklypais. Šie „priešindamiesi rėmėsi ne tik ūkine patirtim, bet ir papročiu, susijusiu su pagarba tėvams ir namams. Pasipriešinimas turėjo ir savo idėjinį pagrindą, kuris vienokiu ar kitokiu būdu siejosi su religija. Į protėvių ar tėvų sodybą buvo žiūrima kaip į šventai gerbtiną ir brangintiną vietą [. . .]. Žmogaus prisirišimas prie gimtosios vietos, prie namų iš ekonominės srities buvo perkeltas į dvasinę ir apidėmę sudievinimą“⁴.

Pastebėjęs, jog apleidžiama sodyba ir jai priklausęs žemės sklypelis vadinosi *apidėme*, A. J. Greimas nurodo, kad jie buvo paliekami deivės *Apidėmės* globoje. „Šios globos reikalingumas,— toliau jis rašo,— yra savaime suprantamas, ir ne tik dėl sentimentalinių priežasčių, kaip kad mano J. Jurginis, bet ypač dėl religinių: šis apleistas sklypas — tai šeimos židinių globojusių dievybių buveinė, tai kartu ir protėvių buveinė, kurių negalima palikti be globos“⁵. Vadinasi, deivė *Apydėmė* globojo šeimos židinių dar iki sodybos sunaikinimo.

Nė vienas autorių nepanagrinęjo, kokia *apydėmės*, kaip žodžio, tiesioginė funkcija ir kaip šį terminą reikia rašyti. XVI—XVII a. šaltiniuose, daugiausia dvarų inventoriuose, aptinkama tokių formų: *Abdeme*, *apidemali* (*Апидемали*), *apideme* (*Апидеме*, *Старое Анудемe*), *apidemes* (*Апидемес*), *apidemia* (*Апидемя Стара*), *apidemie*, *apidemis* (*Апидемис*), *apidomela* (*Апидомела*), *opedom* (*опедом*), *opidam* (*опидам*), *opideme*, *opidemia* (*опидемя*), *opidoma*⁶. Lenkų ir slavų kanceliarine kalba rašytuose dokumentuose termino rašyba, kaip matome, labai įvairuoja.

Priešdėlis *apy-* su daiktavardžiu žymi vietą arba daiktą, esančius aplink ką nors, taip pat dalį kokių nors ypatumų teturintį daiktą: apymaišis (nepilnas maišas), apymolis (priemolis) ir t. t.⁷ *Apydėmė* — tai neryški savo spalva išsiskirianti iš aplinkos vieta (dėmė). Suprantama, sodybvietė, geriau tręšiama sodybos ir daržų žemė, nugriautų ar sudegintų pastatų vieta su molio bei kitokiomis liekanomis, dar ilgai galėjo skirtis iš aplinkos dirvos spalva, veš-

³ Lietuvių enciklopedija. Boston, 1953. T. 1. P. 217.

⁴ Jurginis J. Žemdirbių deivė // Kultūros barai. 1970. Nr. 4. P. 59—60.

⁵ Greimas A. J. Min. veik. P. 91—92.

⁶ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. D. 1. Tekstai. K., 1941. P. 1—2, 100, 167, 191, 336, 337; Istorijos archyvas. T. 1. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai / Surinko K. Jablonskis. K., 1934. Stlp. 139, 140, 161, 422, 423.

⁷ LKŽ. T. 1. P. 198.

lesniais, tamsesniais pasėliais. Taip įprasmintas žodis turėtų būti rašomas ne *apidėmė*, *apidemė*, o *apydėmė*.

Minėtos išorinės sodybvietės savybės galėjo išryškėti tik panaikinus sodybą. Vadinasi, ne sodybvietė — *apydėmė* — gavo vardą nuo dievybės, bet, atvirkščiai, dievybė — *Apydėmė* — nuo sodybvietės. *Apydėmių* aplinka nurodoma retai. Vis dėlto galima pastebėti, kad jos sudarė atskiras toliau nuo naujų gyvenviečių esančias *apyrubes*. Šaltiniuose dažniausiai pažymima, jog *apydėmės* — dirvos (ariama žemė) buvusių sodybų vietoje. Todėl jos paprastai buvo nedidelės — 2—3 margų. Kai žemės plotas buvo nusakomas gana dideliu sėjamų javų kiekiu, siekiančiu nuo 1,5 iki 4 ir daugiau statinių, tai prie *apydėmės* būdavo ir kitokių žemių (kai kuriais atvejais neaišku, kodėl *apydėmė* sudaro didesnį, negu reikia sodybai, sklypą).

Šaltiniuose *apydėmė* niekada nevadinama sodyba. Todėl sklypą, kol jame tebėra trobos, vadinti *apydėme*⁸ nederėtų.

J. Jurginio nuomone, deivė „Apidėmė galėjo gimti ne anksčiau kaip tais pagoniškais laikais, kada šeimos darėsi atskirais ūkiniais vienetais ir kada klostėsi žemės, visų pirma sodybinės žemės, privati nuosavybė“⁹. Tautosakoje žinomas atvejis, kai apleistą sodybą uždega pats ūkininkas, sakydamas: „už lauką paskui savo pinigų gausiu“¹⁰. Ši užuomina leidžia įvykį sieti su tais laikais, kai ūkininkai dar disponavo *alodu*, t. y. su laikotarpiu iki Valakų reformos.

K. Jablonskio šaltinių publikacijose iki Valakų reformos pradžios (1557 m.) *apydėmė* paminėta viename — 1552 m. — dokumente, 1560—1599 m. — 12 dokumentų, 1601—1650 m. — 11 ir 1652—1689 m. — 5 dokumentuose. Visais atvejais valakų sistema jau buvo žinoma, o Valakų reforma vykdoma arba įvykdyta. Mitologijos šaltiniai *Apydėmę* mini taip pat tik nuo XVI a. antrosios pusės. Kadangi dvarų inventorių arba kitokių žemėvaldos šaltinių iki XVI a. vidurio beveik nėra, tai sunku pasakyti, kada ėmė gyvuoti *apydėmės* terminas. Matyt, *apydėmių* — sodybviečių atsiradavo ir prieš Valakų reformą, ir vykdant ją, kai, kuriantis gatviniams kaimams, daug sodybų buvo panaikinta. Dalies *apydėmių* atsiradimą netolinoje praeityje patvirtina paminėjimai ūkininkų, kurie gyvenę buvusiose sodybose. Iš 29 dokumentų tik trijuose *apydėmės* buvo ne Žemaitijoje, o 26 atvejais — Žemaitijoje. Plungės ir Palangos apylinkėse iki šiol žinoma pavardė Apdemis¹¹. Įvairiose Lietuvos vietose dabar yra 7 kaimai, kurių pavadinimai susiję su *apydėme*: Apidėmė, Apidėmės, Apidemis, Apydėmis, Apidemiškės, Apydimai¹².

Ilgainiui *apydėmė* įgijo kitokį turinį. XX a. tai sodžiaus bendras žemės sklypas tarp dviejų sodybų, panamė, išvara, krūmais apaugusios ganyklos aikštė, kur stovi banda¹³.

⁸ Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija (Nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo). V., 1978. P. 78.

⁹ Jurginis J. Žemdirbių deivė. P. 60.

¹⁰ Greimas A. J. Min. veik. P. 90.

¹¹ Lietuvių pavardžių žodynas. A—K, V., 1985. P. 114.

¹² Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas. V., 1976. D. 2. P. 13.

¹³ LKŽ. T. 1. P. 198, 202.

Vadinasi, *apydėmė* turi trejopą reikšmę: buvusios sodybos vieta — sodybvietė (paprastai ariamos žemės sklypas), deivė *Apydėmė* ir žemės sklypas tarp kaimo sodybų arba jų pakraštyje, ganyklos aikštelė. *Apydėmės* — išsiskiriančio iš aplinkos žemės sklypo — funkcija, matyt, atsirado anksčiau kaip *Apydėmės* — deivės — funkcija.

Leonas Mulevičius